

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 1/2

JANUAR/FEBRUAR

1997

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

140 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)

Institut for
sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen

Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen

Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfattere

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

I dette nummer:

- Natur og arkæologi langs vadehav og marsk 3
Museumsinspektør ved Haderslev Museum, Per Ethelberg, fortæller om landskabsdannelsen og de første bosættelser ved Sønderjyllands vestkyst. Denne og den følgende artikel er bearbejdede manuskripter til indlæg ved Skov- og Naturstyrelsens marskseminar i Højer den 5. september 1996.
- Undersøgelser af værfter i den danske marsk ... 7
Hvornår daterer de ældste værfter på den danske del af marsken sig fra? Dette spørgsmål har museumsinspektør ved Haderslev Museum, Lennart S. Madsen, søgt at besvare ud fra de foreliggende arkæologiske undersøgelser.
- Set og sket i grænselandet 13
Journalist Eskild Bram gør status for store og små begivenheder i grænselandet de sidste tre måneder af 1996.
- Det danske folks første genforeningsmonument 22
Kort efter våbenstilstanden i 1918 og udsigten til Sønderjyllands genforening begyndte en gruppe danske borgere en pengeindsamling til anskaffelse af kirkeklokker til Sønderjylland. Klokkerne skulle erstatte de, som gik tabt i krigsindustriens smeltedigel under krigen. Kim Furdal beretter om indsamlingsprojektet og klokkernes nationale symbolværdi.
- Det sker på de nordslesvigske museer 28
- Bognyt 30
- Bagsiden om forsiden 32
At marsken langt fra var ubeboet i forhistorisk tid, dokumenteres af de stengrave, som i de sidste 30 år så småt er begyndt at dukke op langs Sønderjyllands vestkyst. Arkæolog ved Haderslev Museum, Erik Jørgensen, fortæller om disse og særligt den seneste, en jættestue i Gammelenge nordøst for Højer, som blev undersøgt i 1989/90.

Forsidebilledet: Udgravningen af Gammelengjættestuen i Sejerbækdalen nordøst for Højer i 1989/90.

Natur og arkæologi langs vadehav og marsk

Af PER ETHELBERG¹⁾

Museumsinspektør ved Haderslev Museum, Per Ethelberg, fortæller om landskabsdannelsen og de første bosættelser ved Sønderjyllands vestkyst.

Landskab og levevilkår ved Sønderjyllands vestkyst

Hovedtrækkene i det syd- og vestjyske landskab er dannet ved Saale-istidens slutning, dvs. for ca. 125.000 år siden. De højere partier, bakkeøerne, er sammensat af materialer, som isbræen havde aflejret - blandet ler, sand, grus og sten. De flade hedesletter, som mest består af sand, er derimod afsat af de floder, der førte vandet væk, når isen smeltede.

I Weichsel-istiden, som nåede Danmark for 25.000 år siden, dækkede isbræen ganske vist ikke det sydvestlige Jylland. Alligevel ændredes landskabet. Mange forskellige faktorer har spillet ind f. eks. jordflytning, frostpåvirkninger, sandflugt og andre periglaciale processer. På sletterne aflejrede floder af smeltvand store mængder sand, især da isen begyndte at vige for omkring 15.000 år siden.

Kystlinjen er også ændret. Da Weichsel-istiden var koldest, var havets overflade ca. 100 meter lavere, end den er i dag. Store dele af Vesterhavet var landhelt over til England. Kystlinien befandt sig da nord for Doggerbanken. I takt med den fortsatte afsmeltning steg vandstanden - hurtigst i starten. Omkring 7000 f.Kr. var stigningen ca. 120 cm pr. hundrede år. 3.000 år senere var stigningen faldet til ca. 30 cm pr. hundrede år, og omkring år 0 var stigningen ca. 11 cm.

Jordskorpen er heller ikke ubevægelig. I det meste af landet hæver terrænet sig, efter at trykket af iskappen er forsvundet. Men i Sydvestjylland, som Weichsel-istiden ikke dækkede, synker jordskorpen nogle cm i løbet af hvert århundrede. Store landområder er således gradvist blevet overskyllet af havet.

Marsk og geest

Nyt land, marsk, dannes dog også af det daglige tidevand. Ved højvande skyller havet ind over lavtliggende områder med sand, slik og klæg. Når vandet igen synker, er lidt af materialet aflejret, og overfladen hæver sig derfor langsomt. Også åer har ved oversvømmelser omkring deres udmundinger afsat ler og sand. Disse områder kaldes ferskvandsmarsk. Dannelsen af marsk tog sin begyndelse sydpå i Vadehavet og brede sig først senere nord for den nuværende grænse.

Bakkeøer og andre højere områder,

Gravhøj fra ældre bronzealder (1800-1000 f.Kr.) på geesten nær Hjerpested. Foto: O. Harck.

som ikke oversvømmes, kaldes geesten, og de har været befolket siden stenalderen. Omkring jernalderens begyndelse (ca. 600-400 f.Kr.) har folk været bosat i marsken, tidligst i vore dages Holland.

Værfter og diger i den frugtbare marsk

I områderne mellem den dansk-tyske grænse og Ejderen bosatte bønderne sig først efter Kristi fødsel ude i marsken. De boede og byggede i mange slægtled på de samme steder: gamle strandvolde og åbrinker, der ikke blev oversvømmet. Her hobede lag af gødning og rester af udtjente bygninger sig op til forhøjninger, der kunne blive flere meter tykke. Et værn mod højvande og storm-

Hovedhus til jernaldergård, som kan dateres til 359 e.Kr. på Hjemsted Banke. Foto: Per Ethelberg, Haderslev Museum.

floder voksede af sig selv, samtidig med at havspejlet steg, og jordskorpen sænkede sig.

I vikingetiden, omkring år 1000, steg havet særlig kraftigt, og man begyndte da at anlægge kunstige banker af klægtørvt. Disse såkaldte værfter kom tidligst i brug syd for grænsen, mens de ældste kendte eksempler nordpå er fra 12-1300-tallet.

Marsken kunne udnyttes bedre, hvis man byggede diger. Digebyggeriet begyndte syd for grænsen sidst i vikingetiden. Nordpå var marsken smallere, og kvægavlen foregik stadig fra bosættelser på højere terræn på geestens yderste rand. De ældste diger nord for grænsen er anlagt i middelalderen. Til en begyndelse sikrede digerne kun mod dagligt højvande. De var lave og kunne ikke klare vinterhalvårets stormfloder. Rigtige havdiger blev først bygget fra omkring år 1500.

Den frugtbare marskjord har dog altid været værd at udnytte. Der var god græsning til køer og får i de frodige områder. Korn dyrkede man derimod højere oppe på geestens marker. Hav og marsk kunne give stort udbytte og megen rigdom. Men også død og ødelæggelse kom fra disse farlige naboer.

Skriftlige beskrivelser af marskbøndernes livsvilkår

Fra tid til anden har forskellige forfattere beskrevet livsvilkårene for marskbønderne - mest udførligt hos Plinius den Ældre og Saxo.

De to kilder er nedskrevet med ca. 1000 års mellemrum, men supplerer egentlig hinanden godt og giver et udmærket billede af såvel ulemper som fordele ved et liv med marsken som nabo.

Plinius den Ældre

Den romerske officer og forfatter Plinius den Ældre havde midt i det 1. århundre-

de e.Kr. gjort tjeneste i Germanien. Han har selv besøgt marskområder i det nordlige Tyskland og har i sin »Naturhistorie« skildret de barske livsvilkår her:

»Her sættes oceanet i mægtig bevægelse to gange i døgnet og overskyller et umådeligt område, som det dækker i den evige strid i naturen, så man kommer i tvivl, om det hører til landjorden eller er en del af havet. Dér holder et elendigt folk til på høje jordbanker eller forhøjninger, som er bygget op til den højeste kendte vandstand med håndkraft. Her er deres huse anbragt, så når vandet dækker alt omkring dem, ligner de søfarende, men skibbrudne, når det er faldet. De fisk, som viger tilbage sammen med havet, fanger de i nærheden af deres hytter. Det er dem ikke forundt at holde kvæg og ernære sig af mælk, som deres naboer gør, ja end ikke at nedlægge vilde dyr, da der ikke er den mindste busk i nærheden. Af græsser og siv fra sumpene fletter de snore, som de knytter til fiskenet; de samler tørv op med hænderne, lader dem tørre - mere i vinden end i solen - og opvarmer med disse jordklumper deres mad og deres indvolde, som er stivfrosne af nordenvinden. De har intet at drikke, bortset fra regnvand, som de opbevarer i gruber i forstuen til deres huse. Og dog siger disse folk, at de ville blive slaver, hvis de nu blev overvundet af det romerske folk. I sandhed: Skæbnen straffer mange ved at skåne dem...«.

Saxo

Den danske historieskriver Saxo har også beskrevet marsken. Han gør det mere forståeligt, at den overhovedet var beboet. Skønt han først skrev i middelalderen omkring år 1200 e.Kr., svarer en del af hans skildring af vilkårene ved Vadehavet nok ganske godt til forholdene, som de var i jernalderen:

»...Denne landsdel er rig på agerland

og bugner af kvæg. Men den ligger lavt og er åben ud mod oceanet, så den undertiden overskylls af højvande... Ofte river vandet da markerne op fra grunden, så der bliver sø i stedet, og flytter jorden til et andet sted; den ejes nu af dem, på hvis ejendom den har aflejret sig. Oversvømmelsen følges af frugtbarhed, og jorden giver græs i mængde. Man syder salt af tørrede jordklumper. Om vinteren er landet til stadighed under vand, og markerne fremtræder som en sø, så naturen næsten gør det svært at sige, hvilket element de skal regnes til, når det en del af året er muligt at sejle, hvor man til en anden tid kan pløje. Indbyggerne er modige af natur og let byggede; snævre og tunge rustninger bryder de sig ikke om, men bruger skjolde og kaster med spyd. De omgiver markerne med grøfter, som de sætter over med springstokke. Deres huse opfører de på forhøjninger, som er bygget af tørv...«.

Bebyggelsesspor i den danske del af marsklandet

I det sydvestlige Jylland sætter marskdannelsen tidligst ind i stenalderens slutfase eller ved begyndelsen af bronzealderen, måske endda endnu senere. I stenalderen må den datidige kystlinie have ligget et godt stykke ude i Nordsøen. Bebyggelsesspor, såvel boplads som grave (dysser og jættestuer), er dækket af marskdannelser og andre havaflejringer. Dette betyder nødvendigvis ikke, at disse bebyggelser var kystbundne. Det gælder også den boplads, som må høre til Gammeleng-jættestuen, der blev undersøgt nordøst for Højer i 1989/90.

Hvor kystlinien har gået i bronzealderen, ved vi ikke. Bebyggelsesspor fra denne periode er hidtil ikke påvist under marskdannelsen. Derimod findes der på geesten f. eks. ved både Gasse og Hjørpsted særdeles markante højgrup-

per, som antyder, at bronzealderbebyggelsen nok primært har været bundet til de højere liggende geest-områder.

I jernalderen har kystlinien antagelig ligget forholdvis tæt ved geestranden, følgende den saltvandsaflejrede marskdannelse. Marsken nord for grænsen har sikkert ikke været bredere, end at den har kunnet udnyttes fra bebyggelser placeret på geesten, hvilket er i overensstemmelse med det spredningsmønster, som fundkortene viser. Vi skal derfor næppe forvente at finde omfattende bebyggelser fra jernalderen, som er dækket af marsk eller anlagt på værfter i den sønderjyske del af marsklandet - heller ikke selvom der i Nordtyskland knap 10

km syd for grænsen ved Horsbøl og To flum er påvist bebyggelser fra 4. årh. e.Kr.

Formodningen finder støtte i, at alle hidtil foretagne undersøgelser, selv om det ikke er mange, af værfter i den danske del af marsken viser, at de er anlagt i middelalderen - Spydholm, Poggenbøl, Fællesverre samt værfterne i Ballummarsken.

¹⁾ Indlægget er bl. a. baseret på udredningsarbejde foretaget af Nis Hardt, Anker Thygesen og undertegnede i forbindelse med Haderslev Museums udstilling: Hjemsted - et bondesamfund i jernalderen, som kan ses på Hjemsted Oldtidspark i Skærbæk.

Udbredelseskort over jernalderbebyggelsen i ældre romersk jernalder i Sønderjylland. Bemærk, hvorledes bopladserne langs vestkysten fortrinsvis ligger på geestranden.

Undersøgelser af værfter i den danske marsk

Af LENNART S. MADSEN

Hvornår daterer de ældste værfter på den danske del af marsken sig fra? Dette spørgsmål har museumsinspektør ved Haderslev Museum, Lennart S. Madsen, søgt at besvare ud fra de foreliggende arkæologiske undersøgelser.

Værfter, dvs. kunstige forhøjninger placeret i marsken med henblik på at hæve en landsby eller en gård op over stormflodsniveau, findes i stort set alle marsksområder i Holland, Tyskland og Danmark. I den danske del af marsken er der registreret omkring 50 værfter, der alle findes i Tønder- og Ballummarsken, mens de øjensynlig ikke har eksisteret længere nordpå, hvor marskområderne er smallere, og behovet for at flytte ud i marsken derfor mindre.

Gennem adskillige udgravninger er det blevet påvist, at de første værfter i den hollandske marsk er anlagt i førromersk jernalder, århundrederne før Kristi fødsel. I århundrederne efter Kristi fødsel opføres der værfter i den del af den tyske marsk, der befinder sig syd for Eiderstedt, således at man også burde forvente, at de nordtyske og danske værfter var fra samme tid. Men trods adskillige undersøgelser har det endnu ikke været muligt at påvise så gamle værfter i denne del af marsken.

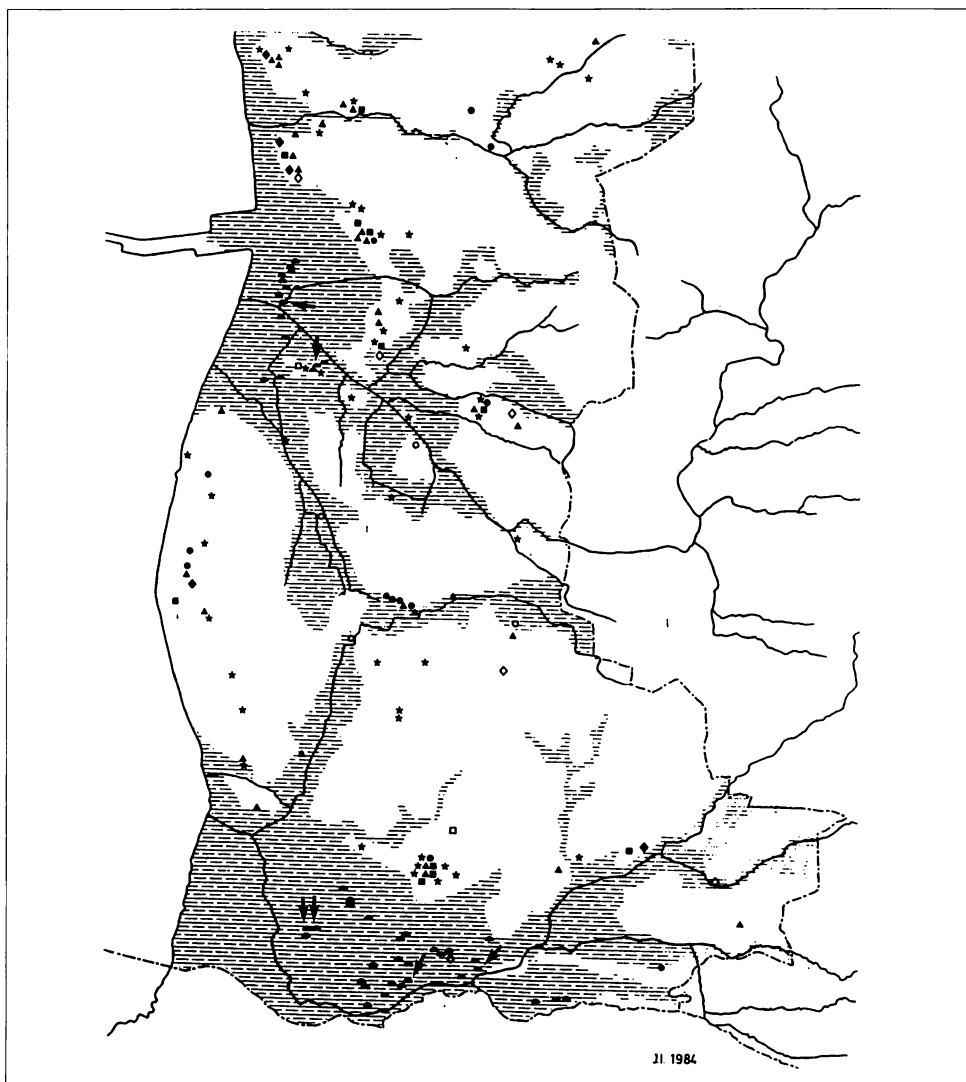
De tyske undersøgelser

Igennem de seneste år har Landesamt für Vor- und Frühgeschichte i Slesvig foretaget en række undersøgelser i den del af den tyske marsk, der ligger mellem grænsen og Eiderstedt. I Vidding

herreds gamle kog er der alene registreret et stort antal værfter af vekslende form og størrelse, så der er rigeligt at tage fat på. Undersøgelserne, der ledes af dr. Hans Joachim Kühn, har koncentreret sig omkring to værfter i kogets sydlige del mellem Klanxbüll og Emmelsbüll.

I værftet Alt Horsbüll afslørede udgravningerne, at der umiddelbart under det af klægblokke opbyggede værft fandtes en bebyggelse fra yngre romersk jernalder, dvs. perioden fra 200 til 375 e. Kr. På dette tidspunkt har man altså endnu kunnet anlægge en boplads på den flade marsk i dette område. Ovenpå denne boplads etableres senere værftet, der på traditionel vis er opbygget af tynde lag af klægblokke adskilt af kulturlag fra de enkelte bebyggelsesperioder. I Alt Horsbüll var det ældste af disse kulturlag, der dog ikke lå hævet meget over den oprindelige overflade, dannet i vikingetidens ældste del i 700-årene. I ældre middelalder hæves værftet adskillige gange, indtil det opgives engang i 1300-tallet. På det tidspunkt var værftet nået op i en højde på tre meter over DNN (dansk normal nul).

Omtrent 700 m fra Alt Horsbüll ligger værftet Toftum, hvori der også er foretaget udgravninger. Her var resultatet endnu engang, at der på stedet havde eksisteret en boplads fra yngre romersk jernalder under værftet. Bl. a. udgravedes et såkaldt grubehus, dvs. en mindre, delvist nedgravet bygning, der havde haft sit gulv liggende i kote 0. Desuden fandtes der her gruber og affaldslag med gen-

Fund fra jernalderen samt værfter fra området mellem Ho Bugt og den dansk/tyske grænse.
Tegn.: Jørgen Ibenfeldt.

 Vådområder (marsk og engstrækninger).

- - - - Undersøgelsesområdets afgrænsning.

● Førromersk jernalder (ca. 500 f.Kr. - ca. Kr.f.).

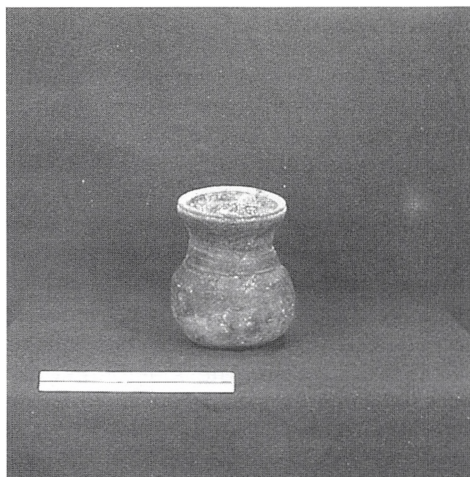
▲ Ældre romersk jernalder (ca. Kr.f. - ca. 200 e.Kr.).

■ Yngre romersk jernalder/ældre vikingetid (ca. 600 - ca. 1050).

★ Jernalder (ca. 500 f.Kr. - ca. 1050 e.Kr.).
Fund, der ikke har kunne dateres nærmere inden for ovenstående perioder.

▲ Værfter.

De med pil markerede punkter er arkæologisk undersøgte. Åben signatur: enkeltfund.

De to hele lerkar, der blev fundet i det ældste lag i værftet i Misthusum. Foto: C. Krassel, Haderslev Museum.

stande fra 7-800 årene, der ligeledes fandtes på flad mark, altså uden kunstig hævnning af terrænet. Værftet i Toftum opbyggedes øjensynlig først i 1200-tallet, hvor det hurtigt nåede en højde på 2,60 m over DNN. Det forhøjedes derefter adskillige gange i løbet af de følgende århundreder.

I 1975-81 udførte Dietrich Hoffmann, Hans Joachim Kühn og Bodo Higelke en større undersøgelse af marskbebyggelsen på de nordfrisiske vadehavsøer. Også her måtte man konkludere, at endnu i vikingetiden var det muligt i dette område at placere sine bosættelser på svage naturlige hævnninger i det flade marskteræn, mens de egentlige kunstigt opkastede værfter først synes anlagt i 11-1200-tallet.

Det synes altså, på baggrund af disse tyske undersøgelser, som om det endnu langt op i jernalderen, ja måske endnu i vikingetiden, var muligt umiddelbart syd for grænsen at bosætte sig på selve marskoverfladen uden umiddelbart at bekymre sig om truslen fra stormfloderne. Hvordan var de tilsvarende forhold nord for grænsen?

Værftundersøgelser i Danmark

Den ældst kendte arkæologiske undersøgelse af et værft i Danmark fandt sted i 1932-33, da Nationalmuseet, Haderslev Museum og Danmarks Geologiske Undersøgelser på initiativ af museumsdirektør C. M. Lund i Haderslev samarbejdede om en udgravning i værftet Gammel Værre i Misthusum i Ballum-marsken.

Bebyggelsen Misthusum bestod i 1600-tallets begyndelse af elleve gårde beliggende på otte værfter i marsken ud for Skærbæk. Under den store stormflod i 1634 blev hele bebyggelsen ødelagt, og enkelte af de gamle værfter blev opgivet, da beboerne igen rykkede ud til deres gamle landsby. Dette gjaldt bl. a. Gammel Værre. Arkæologerne anlagde to grøfter igennem værftet, hvis topflade befandt sig næsten fire meter over DNN, mens den omgivende marsk havde sin overflade liggende godt to meter over DNN.

Undersøgelsen viste, at værftet i sig selv var omtrent fire meter højt, dvs. at det var anlagt på en marskoverflade, der lå i kote 0. Genstandsmaterialet, der ho-

vedsageligt bestod af en del keramik, bl.a. to hele kar, daterede de ældste kulturlag i værftet til perioden omkring 1200. Gammel Værre er altså anlagt på denne tid, og den del af den omgivende marsk, der ligger over kote 0, må altså være dannet herefter. I perioden 1200 - 1400 hævdes værftet gentagne gange, både af affaldslag og gennem bevidste hævninger med klægtørv, udskåret af den omgivende marskflade. De øverste 1,5 m af værftet bestod af en kraftig forhøjelse med klægtørv, hvorved værftet nåede sin endelige højde på fire meter over DNN. Her lå den gård, der ødelagdes af stormen i 1634. Udgravningen er publiceret af V. Nordmann i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1935.

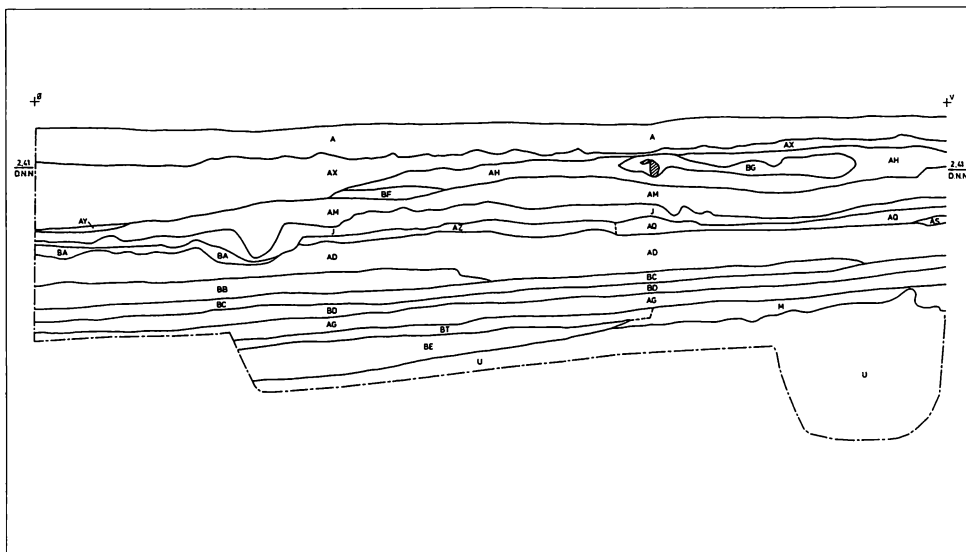
Herefter skulle der gå adskillige år, inden den næste undersøgelse af et dansk værft blev foretaget. I 1962 undersøgte professor Niels Kingo Jacobsen for De Danske Vade- og Marskundersøgelser i samarbejde med museumsinspektør Olfert Voss fra Nationalmuseet værftet Fællesværre i bebyggelsen »Ved Åen« i Møgeltønder sogn.

Inden selve udgravningen havde man foretaget borer i en lang række ubeboede værfter i Tønder-marsken. Disse borer havde givet mulighed for at opstille en form for værft-typologi, bestående af fire typer. 1) Værftet er opbygget af et tykt lag af klægblokke, hvorpå der øverst er et kulturlag. 2) Værftet består af 2-3 kulturlag adskilt af klægtørv. 3) Værftet består af 3 eller flere kulturlag adskilt af klægtørv. 4) Værftet består hovedsageligt af affaldslag, der er dækket af en kappe af klægtørv. Af disse er type 2 og 3 de ældste, mens type 1 og 4 er unge værfter, anlagt efter digebyggeriets start. Fællesværre, som borer viste var af type tre, blev derfor valgt til undersøgelsen.

Et tætliggende net af borer samt to

mindre søgegrøfter ind i selve værftet afslørede, at værftet var ca. 4 m højt, hævede sig til en topkote i 3,7 m over DNN. Værftet synes at være anlagt ovenpå en bebyggelse, der befandt sig i kote 0,5 m under DNN, hvis alder ikke kunne konstateres. En kulstof-14 prøve fra organisk materiale i det yngste, af naturen skabte, marsklag lige under værftet gav dog en datering til 770 e. Kr. (+/- 100 år). Selve værftet bestod af tre kulturskabte lag adskilt af to aktive forhøjninger af værftet med udskårne klægblokke og tørv. Der blev fundet en del keramik og andre genstande i kulturlagene. Disse er aldrig blevet arkæologisk behandlet, men lå igennem mange år på nogle hylder i Sæd gamle skole. Undertegnede har ved en enkelt lejlighed set disse fund, og ingen af genstandene synes at være ældre end højmiddelalderen. Foreløbig må det altså konkluderes, at også ved Fællesværre har man i vikingetiden kunnet bo på den flade marsk, og først herefter opbygges værftet. Undersøgelsen er publiceret af N. Kingo Jacobsen i bogen: Træk af Tøndermarskens naturgeografi (1964).

I 1968-69 fortsatte Kingo Jacobsen sine undersøgelser af værfterne i den danske marsk, idet han foretog borer og mindre prøvegravninger i et værft ved Forballum, samt i værftet Spydholm lidt nord for Aventoft. I Forballum viste det sig, at der fandtes i alt seks kulturlag, og at værftet var blevet kunstigt forhøjet med klægblokke af tre omgange. Der blev fundet en stor mængde genstande i kulturlagene samt stenlægninger, svære stolper, et ildsted, stolpehuller og nederst et system af afvandingsrender. I en rapport indsendt til Carlsbergfondet daterer Kingo Jacobsen de ældste kulturlag på værftet til vikingetid, mens de højmiddelalderlige kulturlag her befandt sig højere oppe i værftet. En kulstof-14 datering af nogle knogler fra en hest, der fandtes i værftets ældste kulturlag, date-

Udsnit af profil gennem værftet »Spydholm«, 1986.

U: sandbanke.

BE + BT: naturlig marskdannelse.

M: lag med flinteflækker.

AG: kulturlag med keramik ca. 1700.

BD, BC,

BB, AG: værftsopbygning med klægbløkke.

AZ - AQ: middelalderlig bebyggelse.

J: lag af klægbløkke.

AM - AH: middelalderlig bebyggelse.

AX: hævnning af værft med klægbløkke.

A: pløselag.

rer denne til 950 e. Kr. (+/- 100 år). På Spydholm blev der foretaget en mindre prøvegravning, der syntes at vise, at også dette værft bestod af seks kulturlag. Også herfra foreligger der to kulstof-14 dateringer af træ fra de nederste kulturlag, der daterer disse lag til vikingetid, henholdsvis 800 og 880 e. Kr. (+/- 100 år). Udgravningerne på Forballum og Spydholm er desværre ikke publiceret.

De nyeste undersøgelser

Foranlediget af et samarbejde mellem Skov- og Naturstyrelsen og Sønderjylland- og Ribe amtskommuners Vadehavsprojekt fik Haderslev Museum i

1986 lejlighed til at foretage mindre udgravninger i tre udvalgte værfter. På værfterne Markhedegård og Pokkenbøl Nord, to ubebyggede værfter nord for gården Pokkenbøl i Møgeltønder kog, blev udgravningerne ikke ført til bunds, idet formålet var at undersøge, hvor meget nyere tids dyrkning og byggeri truede de ældre lag i værfterne. Det kunne dog konstateres, at begge værfter rummede flere kulturlag og var blevet forhøjet adskillige gange, ligesom det heldigvis også viste sig, at almindelig landbrugspløjning ikke forstyrrer disse værfters ældre lag nævneværdigt.

En større undersøgelse blev foretaget på værftet Spydholm, der i henhold til

kulstof-14 dateringer fra den tidligere undersøgelse skulle være påbegyndt allerede i vikingetid. En 52 m lang og 2 m bred grøft blev gravet fra værftets fod og mod øst indover dettes centrum. Der ved fremkom et noget andet billede end det, den i 1968 foretagne udgravning havde antydnet. Resultaterne af udgravningen viste, efter at være analyseret i samråd med Kingo Jacobsen, at Spydholm var anlagt på og ved siden af en naturlig sandbanke, sandsynligvis en udløber af den primært vindaflejrede Ubjerg Banke. Ovenpå dette sand lå et kulturlag indeholdende flinteafslag, og herpå et kulturlag med keramik fra omkring år 1200. Selve værftet var først anlagt umiddelbart herefter, idet der opbyggedes en kunstig forhøjning ved siden af sandbanken, for derigennem at opnå en så stor flade til bebyggelse som muligt. Denne fase kan via keramikken dateres til højmiddelalder, årtierne omkring 1300. Værftet forhøjes derefter endnu en gang, inden det opgives, sandsynligvis engang i 1600-tallet (1634?). Det var ikke muligt i udgravningen at finde spor efter vikingebebyggelse, som kulstof-14 prøverne havde antydnet, og det faktum, at der under selve værftet fandtes keramik fra den tidlige middelalder, synes da også at vise, at disse dateringer næppe er helt pålidelige. På dette værft viste det sig desværre, at almindelig pløjning er ved at ødelægge det lag af klægblokke, der beskytter den middelalderlige bebyggelse! Rapporterne fra disse undersøgelser befinder sig på Haderslev Museum.

Afslutning

Der har altså indtil videre været foretaget arkæologiske undersøgelser i seks værfter i den danske del af marsken. To af disse har ikke givet nogle dateringer (Markhedegård og Pokkenbøl Nord),

mens tre - Gammel Værre, Spydholm og Fællesværre - alle kan datere deres anlæggelse til årtierne omkring eller efter 1200. Kun værftet ved Forballum synes ikke at følge dette mønster, idet det angiveligt skulle være anlagt i vikingetiden. Her bygger dateringen dog kun på en kulstof-14 prøve, og det fremdragne genstandsmateriale er, så vidt vides, ikke bevaret. Det synes altså på det nuværende forskningsstade at være rimeligt at konkludere, at de danske undersøgelsesresultater understøtter de konklusioner, man har måttet drage for området mellem grænsen og Eiderstedt. Værftsbebyggelsen i marsken nord for Eiderstedt opstår først i den ældre del af middelalderen, mens man indtil da har kunnet bosætte sig på selve marsken eller har kunnet nøjes med naturlige forhøjninger i terrænet.

Disse konklusioner er i disse dage ved at blive bekræftet af udgravningerne af det middelalderlige Tønderhus ved Tønder Museum. Her har det også vist sig, at den ældste bebyggelse på stedet, der bl. a. består af et stolpebygget hus, en vej af træplanker og et område med pløjspor, der kan dateres til 1100-årene, ligger i en kote omkring 1,10 m over DNN. Først derefter opføres den ældste borg på stedet. Alt peger i retning af, at det først er omkring 1200, at det begynder at blive farligt at bosætte sig i marsken.

I sin beskrivelse af udgravningerne ved Fællesværre konkluderer Kingo Jacobsen da også, at det faktum, at dette værft i løbet af en kort periode hæves ca. fire meter, kun kan forklares gennem en generel stigning af middelvandstanden på op til 1,5 m i perioden 1200-1500. Årsagerne hertil kræver »en naturlig forklaring«. Der er meget, vi endnu ikke ved om marskens og vadehavets udvikling, og kun et samarbejde mellem mange forskellige discipliner kan give os de endelige forklaringer.

Set og sket i grænselandet

Grænselandskronik

Af ESKILD BRAM

Journalist Eskild Bram gør status for de sidste tre måneder af 1996 med uønskede indvandrere og flere politiske sporskift.

Grænselandskronikøren er nået frem til den overbevisning, at zoologiske emner bør registreres på linie med det historiske, det politiske, kunstneriske og almene stof. For også dyrene skaber nyheder. Og en nyhed kan defineres som en meddelelse om forandringer. Og sandelig sker der noget i dyreriget.

Flere dyr er kommet Schengen-samarbejdet om de åbne grænser i forkøbet ved - uden pas og uden varsel - at invadere Sønderjylland sydfra. På dette sted er tidligere råbt vagt i gevær mod bisamrotten, en karl på op til 30 centimeters længde. Indvandrerens er en gnaver og et vanddyr. Den skulle derfor nødig slå sig ned ved Vadehavets diger og Rømdæmningen, især af to grunde: Pelsdyret bygger huler ind i digefoden med indgang under vandet, hvorved der finder en farlig underminering sted. Her-til kommer, at bisamrotten i løbet af en sommer får 3-5 kuld unger med op til 12 unger i hvert kuld. Regn selv ud, hvad det kan blive til i løbet af ingen tid.

En anden, noget større gnaver skal være under fremmarch fra syd til nord. Det er *vildkaninen*. Den holder til i det åbne land og er især ubehagelig at have med at gøre, når den etablerer sig i kolonier og gnaver sig ned på kirkegårde. Her er masser af grønne planter at delikater sig med. Man har grebet til det gode, gamle middel at jage et lille, blodtøstigt rovdyr, *fritten*, en tæmmet ilder,

ned i kaninernes underjordiske gangsystem for at få dem op på skudhold. Men heldet har ikke stået de tapre jægere bi. De fik i stedet - undskyld! - et lettere ilderbefindende.

Mens vi er ved gnaverfamilierne, skal vi også hilse på det røde, søde *egern*. Det var ankommet til Hellevad, da førstelærer Peter Hansen for en halv snes år siden udgav sin bog om Hellevad sogn.

Og det lille, vævre dyr er siden set både her og der nordligere. Der er hele tiden forandringer. Dyr kommer til, dyr forsvinder. Storke f. eks. Og med dens udebliven er fødestallet i Sønderjylland ifølge Danmarks Statistik faldet med 8,5 %!

Der kan også være tale om omgrupperinger. *Skarven* eller ålekragen har med sit skarpe øje, og dokumenteret i TV-Syd, fundet frem til den lækre fiskeanretning, som Enstedværket har dækket op til i det lune kølevand fra Enstedværket i Aabenraa Fjord.

De fredløse vildsvin

Så er der både godt og dårligt nyt om de stakkels fredløse vildsvin, som Svend Auken snart jager, snart lyser ministeriel fred over. Nede ved grænsen har man konstateret indvandrende vildsvin fra Tyskland, som vistnok må jages, mens den lille restbestand i Lindet Statsskov, hvorom hele postyret oprindeligt drejede sig, nu skal have fred, uanset de er hårde ved en landmands afgrøder.

Som om alt dette nu ikke kunne være nok, kommer Sønderjydsk Sprogforening ud med en hel zoologisk have af

sjældenheder i sin Almanak 1997. I denne omhandler fredningstabellen dyr, som vi slet ikke lærte om i skolen, nemlig *muflonvædderen* med sin familie af får og lam. Tidligere figurerede også *mårhunden*, men den hund synes nu begravet.

Til slut et gæstebesøg i vore farvande. Det var en eskadrille *delfiner*, der blev observeret af ædruelige folk først i Sønderborgbugten, hvor de til gavn for artsbetømmelsen lod sig fotografere og senere gav opvisning ved færgelejet i Arø-sund. Delfinerne antages at have jaget sardiner og andre småfisk, som er ført herop med den lune Golfstrøm.

Den følgende gennemgang omfatter ting og sager, der er grebet i flugten ud af en broget mangfoldighed:

1. september: Det danske mindretal i Sydslesvig kan se frem til flere penge fra Danmark. I 1997 bliver det samlede tilskud til mindretallets aktiviteter på 313,8 mill. kr. mod 286,4 mill. kr. året før. (JV)

Fortid og nutid i Gram

En ny æra for lergraven i Gram er begyndt. Den har i århundrederne leveret tegl til byggeri, antagelig første gang til opførelsen af det smukke Gram Slot i anden halvdel af 1600-tallet. En fjern efterkommer efter bygherren, Hans Schack til Schackenborg, Jens Greve Brockenhuus-Schack, foretog indvielsen af det nye lergravsmuseum. Det har som projekt, inkl. naturgenopretning, kostet 1,8 mill. kr. at realisere. (JV)

3. september: Sønderjyllands Amtsråd har vedtaget at oprette et fælles sekretariat for den dansk-tyske grænseregion. Det skal placeres på den danske side af grænsen. Sekretariatet efterfølges sandsynligvis af et dansk-tysk forum, der både bliver rådgivende og beslutgende, uden dog at fjerne kompetence fra Landdagen i Kiel eller Amtsrådet. (JV)

4. september: Fonden «Det unge

Grænseværn» vil i fremtiden blive administreret af Grænseforeningen. Fondskapitalen er på godt 2 mill. kr. (FLA.)

20. september: Organisationen Kyst, Land og Fjord, som vil arbejde for øget lokal medbestemmelse i miljøsager, har stiftet sin første lokalafdeling i Sønderjylland. Valget skyldes, at det var her, oprøret mod Skov- og Naturstyrelsen, Danmarks Naturfredningsforening og Dansk Ornitologisk Forening startede sidste år. Man erindrer sig bl. a. fredningen af Vadehavet og tovtrækkeriet omkring vildsvinene i Lindet Statsskov. (Jllp.)

23. september: Sydslesvigsk Vælgerforening vedtog på et landsmøde ikke at deltage i det tyske forbundsvalg i 1998. Afvisningen skete med et ganske snævert flertal på 48 mod 47 stemmer. Siden 1969 har SSW ikke stillet op til et tysk valg på forbundsplan, men har - med stigende held - koncentreret kræfterne om de regionale valg. (FLA.)

Kønsdrift og jernbanedrift

2. oktober: Der er noget om, at både kønsdriften og jernbanedriften er svære at styre, som det engang blev udtalt i Folketinget. Det sidste har Statsbanerne måttet sande i forbindelse med elektrificeringen af togstrækningen Sønderborg-Tinglev, en strækning på beskedne 41 km.. Efter politisk pres må DSB udstyre dette stykke med eldrift som det første i landet. Statsbanernes ledelse havde fundet det mere rimeligt at elektrificere den jyske længdebane på strækningen til Århus, Jyllands »hovedstad« og Danmarks næststørste by. (Pol.)

Et sporskifte

Amtsborgmester Kresten Philipsen blandede sig også i banedriften, men skiftede spor. Han sagde offentligt, at han godt kunne leve uden (den urentable) strækning Tønder-Esbjerg. Det blev Tøn-

ders borgmester, Hans L. Hansen, så forbitret over, at han ligefrem opfordrede andre venstrefolk i den sydvestlige del af amtet til ikke at stemme på Philipsen ved amtsrådsvalget i 1997. »Oprøret« bredte sig til Skærbæk (stationsby ved den omhandlede bane), hvor den konstituerede borgmester, den konservative Erling Bjerre, udtalte, at han efter det skete ville foretrække at stemme socialdemokratisk frem for på togafsporeren Philipsen. Også Venstres folketingsmedlem Erik Jacobsen, Gråsten, trak i de lange støvler. Han bad amtsborgmesteren om at holde fingrene fra den overordnede trafikplanlægning. Det var Folketingets bord, fastslog han. Fra anden side insinueredes det, at amtsborgmesteren qua sin stilling som formand for det amtslige trafikselskab Sydbus var ude efter at kapre passagerer fra Vestbanen til rutebilerne. Dermed var diskussionen mildest talt løbet af sporet. (Jllp.+EB)

Dannebrog til tops

6. oktober: Det tyske mindretal i Nordslesvig har på et hovedbestyrelsesmøde i Bund deutscher Nordschleswiger besluttet at hejse Dannebrog ved siden af det officielle tyske flag og Slesvig-Holstens Trikolore ved Den tyske Dag i Tinglev. Beslutningen skyldes bl. a., at det danske flag skal byde de danske gæster velkommen, men også - ifølge den hjemmetyske formand, dyrlæge Hans Heinrich Hansen, at den tyske identitet i forbindelse med dansk statsborgerskab ikke længere står i et modsætningsforhold til at leve i Danmark som folkegruppe. (RB)

7. oktober: Også de konservative i Tønder skælder ud på amtsborgmester Kresten Philipsen og anbefaler ikke at stemme på ham på grund af hans holdning til banestrækningen Tønder-Esbjerg. (Jllp.)

12. oktober: En af de tilbageværende bullader, dvs. en bygning helt af egetræ, er privat ejendom og ligger ved Ribe

Bulladen ved Haderslev, der skal flyttes til Årø. Foto: Karin Riggelsen/Nordschleswiger.

Den naturskønne Gendarmsti er nu åbnet på den tidligere patruljestrækning langs Flensborg Fjord fra Kollund til Høruphav. Her indvies stien på strækningen fra Kollund til Sønderhav. Foto: Ernst Winkelmann, JydskeVestkysten, Aabenraa.

Landevej nr. 55 i Haderslev. Træladen stammer fra ca. 1650. Den mest imponerende bullade i Sønderjylland ejes af Nationalmuseet og står ved den gamle præstegård i Tyrstrup. Haderslev Amts Museum har et rekonstrueret bulhus helt fra 1500-tallet. Og nu ender det førstnævnte bulhus også som museumsgenstand, nemlig ved at blive overført til Årø, hvor et hjemstavnsmuseum er under opbygning. (No.+ EB)

Nul sindelagssnuseri

15. oktober: Sønderjyllands Symfoniorkester har fået en ny chefdirigent. Det er

den internationalt berømmede engelske violonist og dirigent Jona Brown. Jona Brown ledede i august 1996 en vellykket workshop. (FIA.)

17. oktober: I anledning af den tyske Sprog- og Skoleforenings restriktive holdning til Scientologibevægelsens skoledrift har den hjemmetyske organisation, BdN, fastslået, at der ikke indenfor de tyske skoler må øves sindelagskontrol. Skoleforvaltningen havde bestemt, at Scientologibevægelsen skal udelukkes fra de tyske skoler og institutioner.

22. oktober: Hvad freudianere muligvis mener at kunne forklare psykolo-

gisk, skete på kirkegården i Tinglev: Vor tids vandaler foranstaltede hærværk på 112 gravsten, hvoraf mange blev kastet til jorden. (No.)

24. oktober: Det tyske mindretals galionsfigur, chefredaktør Siegfried Matlok, er blevet hædret af Den internationale Forening for tysksprogede Medier med prisen »Den gyldne sættekasse«. Da en sættekasse forlængst er blevet en museumsgenstand, bør det måske forklares, at et sådant arbejdsredskab indeholder de løse blytyper, som tidligere blev anvendt ved avis- og bogtryk. Det må således betragtes som en særlig ære at blive forgyldt med en antikvitet. Matlok er ellers ofte forud for sin tid. (FLA.)

Det klæder Sønderjyllands Amt, at der ofredes en annonce på at indbyde interesserede til indvielsen af Gendarmstien fra Kollund til Sønderhav, en naturskøn strækning af naturstien langs Flensborg Fjord. Efter en travetur på den nye sti flottede Bov Kommune sig med et mindre traktement. Sidste del af Gendarmstien åbnede sidst i november. Den 72 km lange sti strækker sig fra Padborg til Høruphav.

Dr. Johann Runge fratrådte den 1. november stillingen som leder af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Foto: Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Historien dyrkes på Als

25. oktober: Beboerne i Sydals Kommune dyrker lokalhistorien med flid og interesse. Ikke færre end 34,5 % (!) af beboerne i Lysabild, Hørup, Tandslet og på Kegnæs er medlemmer af en eller anden historisk forening. Disse foreninger iværksætter en mangfoldighed af arrangementer, oplyste formanden for Lysabild lokalhistoriske Forening på en generalforsamling. (No.)

Fællesdrift af sygehuse

Sygehusene i Haderslev og Aabenraa får næste år en enhedsledelse bestående af en tre personers direktion: en administrerende direktør og to meddirektører. I direktionen skal både læger og sygeplejersker være repræsenterede. Sønderborg og Tønder skal også indgå »parløb«, dog indtil videre uden etablering af enhedsledelse. (JV)

28. oktober: Grænseforeningens kulturpris på 15.000 kr. er tildelt den 72-årige galleriejer Henry Buhl, Hatsted Mølle ved Husum, for i næsten 30 år at have drevet kulturcentret Mikkelberg. (FIA.)

29. oktober: Efter mange års virke i Sprogforeningen henholdsvis som redaktør af Almanakken og de sidste 14 år som formand har fhv. overbibliotekar Jørgen Mågård meddelt, at han den 14. januar 1997 forlader bestyrelsen. Baggrunden for dette overraskende skridt er bestyrelsens indstilling til generalforsamlingen om at omdanne Sprogforeningen til en fond. Generalforsamlingen i maj forkastede imidlertid forslaget. Den ønsker, at foreningen fortsætter, som den har gjort det siden stiftelsen i 1880, dog »på lavt blus«. (JV)

30. oktober: Som led i indførelsen af nye vedtægter har Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig gennemført en strukturændring. Den betyder en opdeling i henholdsvis et bibliotek og en forskningsafdeling. Leder af sidstnævnte bliver arkivar, dr. phil. Lars N. Henningesen. (FIA.)

Et flertal i Aabenraa Byråd har besluttet, at amtsbyen skal have et kunstmuseum. Imod stemte Fremskridtspartiets to medlemmer, ligesom de to sammen med tre venstremedlemmer stemte imod en beslutning om, at museet kun kan ligge ét sted, nemlig i Brundlund Slot. Dette forbehold bunder i, at Aabenraa Kommune (endnu) ikke ejer slottet. (JV)

Historien giver lyd fra sig

Den selvejende institution Kultur- og Literatur Orientering, KLO, Vejen, påbegynder nu udsendelsen af Sønderjyllands historie på lydband. Færdigindtalt er »Sønderjyske Årbøger 1994« og Ole Andersens bog »Bøffelkobbel - historien om en soldatergrav«. Bøgerne kan lånes gratis hos KLO, der fungerer som

et specialbibliotek for alle grupper af læsehændicappede. (JV)

7. november: Hvad ved du om det danske mindretal i Sydslesvig i dag? Som man råber i skoven, får man svar. Og svaret var negativt, næsten rystende. Spørgeren var Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa, og de adspurgte 1.159 uddannelsessøgende landet over. 55 % af disse svarede skriftligt, at de ikke ved noget som helst om det danske mindretal og end ikke er klar over dets eksistens.

I forbindelse med gennemgangen af undersøgelsens resultat på en Sydslesvig-høring på Christiansborg fremsførte institutlederen, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, følgende chokerende besvarelse: »Tyskland fik Sønderjylland uden afstemning efter 2. verdenskrig, og der var noget med en bakke(mur), som de kaldte Dannevirke«. Jydske Vestkysten kommenterer de dystre tal med en bemærkning om, at det var synd for såvel danskerne syd for grænsen, som for danskerne nord for grænsen. (JV)

8. november: Politimester Michael Mørup Hansen, Gråsten Politikreds, frygter, at østeuropæiske bänder med hjemsted i Hamburg-området vil falde ind i Danmark, hvis paskontrollen ophæves i forbindelse med Schengen-arbejdet. (JV)

Flere klokker til klokkebyen?

11. november: Det private kunstcenter »Sønderjyllands Kunst- og Kulturcenter« i Hammelev er af ejeren, Aage Søndergaard, blevet lukket. Søndergaard udtaler til Nordschleswiger, at et årligt driftstilskud på op til 85.000 kr. fra Haderslev og Vojens kommune ville kunne sikre en genåbning af kunstcentret. Dette indeholder også et museum for gamle kirkeklokker. Da Løgumkloster både har et stort klokkespil og en klokkenistskole, så borgmester Kaj Armann gerne, at klok-

Aabenraa kommune fik Brundlund Slot billigt. På billedet ses Brundlund Slot fra »Ved Slottet« mod sydvest i 1934. Foto: Holger Clausen. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

kemuseet fik plads i Løgumkloster. (No.+JV)

14. november: Ved menighedsrådsvalgene vandt det tyske mindretal et tredje mandat ved Sct. Nikolai Kirke i Aabenraa. I Haderslev Domsogn holdt den tyske liste stillingen og har fortsat to medlemmer i menighedsrådet i Sct. Maria Kirke, som Domkirken eller Vor Frue hedder på tysk. I Sønderborg fortsætter Johann A. Hess, som han har gjort det uafbrudt i 23 år, en virkelig tillidserklæring. Det tyske dagblad Nordschleswiger skrev i anledning af det rigtig pæne resultat: »Bevarelsen af de tyske mandater var begunstiget af to faktorer: en traditionelt ringe valgdeltagelse ved menighedsrådsvalgene - i Aabenraa 14,99 %, i Haderslev 11,58 % og i Sønderborg 13,94 % - og for det andet en høj mobiliseringsgrad af de stemmeberettigede inden for de tyske menigheder«.

Flere museer

15. november: Grænselandet får flere og flere museer; nu ialt 35 offentligt tilgængelige. Det er en fordobling i løbet af 20 år. Dette blev fremhævet ved præsentationen på Sønderborg Slot af museums-håndbogen »Sønderjyske museer i undervisningen«, udarbejdet af Inge Adriansen og Inger Haupt. Heftet, der er velegnet til kopiering i undervisningen, udgives af Museumsrådet i Sønderjyllands Amt. Nyt er i forhold til tidligere udgaver praktiske henvisninger vedrørende indretningen af de enkelte museer, f. eks. om der findes installationer for handicappede osv. (No)

TV-Syd i Sønderjylland og Norddeutscher Rundfunk i Slesvig-Holsten er gået sammen om et fælles grænseoverskridende program. Barnet er født, men det har endnu ikke fået et navn. Det nye i det fælles program er, at der vil blive talt både på dansk og tysk, gjort forståeligt for alle ved hjælp af undertekster. (FIA.)

Advarsel til mindretallet

20. november: I en kronik i Flensborg Avis drager Henrik Becker-Christensen en konklusion på den før omtalte bragende uvidenhed blandt yngre danskere om det danske mindretal i Sydslesvig: »Den voksende uvidenhed i Danmark om Sydslesvig - for nu at sige det ligeud - kan på langt sigt blive et problem for mindretallet. Det er derfor afgørende, at mindretallet selv yder en større indsats for at gøre opmærksom på sig selv i danske medier og udbygger kontakterne over grænsen.

Sønderjyllands Amt vil med en charmeoffensiv rettet mod de medicinstuderende i København, Odense og Århus forsøge at få nogle af de nyuddannede læger til at søge job i Sønderjylland. Foruden faglig orientering og besøg på de største sygehuse bydes på en udflugt til Dybbøl Mølle samt middag og hotelophold. Anderledes med sygeplejerskerne. Her har amtet besluttet at nedlægge 58,5 stillinger på sygehusene. (RB)

23. november: Francesco Christofoli, dirigent og chef for Den Jyske Opera, har fået Røde Kro Kommunes kulturpris på 10.000 kr. (Pol.)

Slesvig og Schleswig.

26. november: Som led i det dansk-tyske samarbejde om udviklingen i grænseregionen (Euroregion Slesvig) skal der udarbejdes et fælles kort over Sønderjyllands Amt og Nordfrisland, Slesvig-Flensborg amter samt Flensborg By. (JV)

27. november: Debatten om et formaliseret grænsesamarbejde under navnet »Euroregion Slesvig/Schleswig« er i fuld gang. Amtsborgmester Kristen Philipssen udtaler, at han kunne ønske et udviklet samarbejde med personer syd for grænsen, så at der blev tale om andet end indkøbsture efter øl og vin. (RB)

JV kommenterede i en leder planen om en Euroregion Slesvig med bl. a. en

henvisning til de »blokerende følelser«, der opstår ved benævnelsen Euroregion Slesvig. »Der er stof til både unionsmodstand og genoplblussen af gamle grænselandsfølelser i navnet«, hed det.

A. D. Jørgensen mindes

30. november: I 1997 er det 100 år siden, at historikeren, rigsarkivar A. D. Jørgensen, født i Gråsten 1840, døde. En arbejdsgruppe under Historisk Forening for Gråsten By og Omegn vil som led i flere mindearrangementer opføre et drama om A. D. Jørgensen. (JV)

5. december: Som efterfølger for landsarkivar Hans Worsøe, Det sønderjyske Landsarkiv i Aabenraa, er medarbejder ved arkivet, cand. mag. Hans Schultz Hansen, udnævnt. Worsøe er gået på pension efter 35 års arkivarbejde. (Jllp.)

Historikeren A. D. Jørgensen (1840-1897) mindes i 1997 med opførelsen af et drama om hans liv.

Det gik som ventet. Aabenraa Byråd har accepteret et tilbud fra Indenrigsministeriet om at købe Brundlund Slot, mangeårig amtmandsbolig, for 2,5 mill. kr., eller 900.000 kr. under vurderingen. Herefter er vejen banet for oprettelsen af et kunstmuseum. (JV)

Ud at se med DSB

Det er ikke kun H. C. Andersen, der skrev jernbaneeventyr. DSB gør det samme. Fra og med vinterkøreplanen 1997-98 skal sønderjyder, der vil gøre en rejse til f. eks. Vejle eller andre jyske byer, først en tur over den gamle Lillebæltsbro til Fyn og tilbage igen - dog til samme pris som før. Det lyder som en molbohistorie. Forklaringen på dette hen- og tilbageskridt er, at Middelfart skal erstatte Fredericia som skiftestation efter en sporomlægning fra Taulov via broen. Herved skæres en trekant af Trekanten. (FIA.+EB)

Sådan kan sprogvanskelighederne måske klares i fremtiden. Ved indvielsen af grænselandets nye forskningscenter for mindretalsspørgsmål i Flensborg talte prins Joachim tysk, Flensborgs (tyske) overborgmester Dielewicz dansk, en tysk viceminister engelsk og Slesvig-Holstens ministerpræsident Heide Simoni tysk. Festakten fandt sted i den historiske Kongesal i den danske Borgerforening, hvor andre danske kongelige har været hædersgæster: Christian VIII, Frederik VII og dronning Margrethe II. (JV + EB)

Forkortelser:

- FIA. Flensborg Avis
- No. Nordschleswiger
- Jllp. Jyllandsposten
- JV JydskeVestkysten
- RB. Ritzaus Bureau
- EB Forfatterens kommentarer.

Det danske folks første genforeningsmonument

Kirkeklokker til Sønderjylland

Af KIM FURDAL

Kanonerne var knap blevet tavse den 11. november 1918, før en gruppe danske borgere påbegyndte en indsamling til anskaffelse af kirkeklokker til Sønderjylland. Her skulle de erstatte de klokker, som blev smeltet om under krigen. Kim Furdal beretter om indsamlingen.

Kirkeklokkerne har gennem århundreder levet livet farligt under ufred og krige. Siden de første kanoner kom frem, har den metalhungrende krigsindustri i ufredstider haft interesse for de værdifulde malmklokker. Det gjaldt naturligvis også under Første Verdenskrig.

Lørdag eftermiddag den 1. august klokken fem forkyndte kirkeklokkerne mobiliseringen i Tyskland, og at krigen var en kendsgerning. Kirkeklokkerne blev dog snart mere tavse. Den 10. januar 1917 befalede militærkommandoen, at alle orgelpiber af tin skulle beslaglægges, og den 1. marts var turen kommet til bronzeklokkerne i kirker, klostre, bedehuse, skoler og råduse. Fritaget var kun klokker af videnskabelig, historisk og kunstnerisk værdi. I praksis blev kirker med en enkelt klokke dog undtaget for afleveringspligten. 1917 var det værste krigsår med stadig strengere rationeringer og hungersnød i de store byer. Alligevel gjorde nedtagningen og afleveringen af kirkeklokkerne et stærkt indtryk i de sogne, tvangsafleveringen ramte. Som Nicolai Svendsen udtrykte det i sine erindringer om de fire onde år: »... alene tanken om, at vore århundredgamle kirkeklokker nu skulle støbes om til kanoner eller granater for at

dræbe medmennesker, franskmænd eller englismænd, var egnet til at skabe en fornemmelse af uhygge. Det lod sig imidlertid ikke forhindre«. Det var ikke alene et forarmet og ludfattigt land, men også et land, der havde mistet en betydelig del af sin tone, da befolkningen på våbenstands dagen kunne ånde lettet op.

Nationalfondet dannes

Kanonerne var dårligt blevet tavse, og soldaterne vendt hjem fra fronten, før kunsthandler Jørgen Jensen i Randers, der var født i Aabenraa, tog initiativ til en indsamling af penge til støbning af nye kirkeklokker til erstatning for dem, som blev fjernet under krigen. Det varede dog kun kort tid, inden idéen og indsamlingen blev overtaget af andre og langt mere slagkraftige kredse i det københavnske borgerskab, som oprettede en indsamlingskomite til formålet. Samtidig arbejdede en »kreds af kongerigske kvinder« med lignende planer. Det førte den 29. november i København til dannelsen af en nationalkomite med det lange, men talende navn: »Nationalfondet af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker til Sønderjylland«. Komiteen konstituerede sig samme dag med en hovedkomite bestående af »seks medlemmer og seks kvinder«, som med formanden for landsoverskatterådet, Fr. Hiort-Lorenzen, i spidsen bl. a. talte så prominente personer som professor i litteraturhistorie Vilhelm Andersen, professor i filosofi Harald Høffding og maleren Agnes Slott-Møller.

Oprettelsen af komiteen skete ikke helt uden kønspolitiske problemer. Da forsamlingen skulle vælge en formand, udpegede såvel den oprindelige komite - formentligt bestående af mænd - som kvinderne en formand for komiteen. For ikke at vrage den ene af de to formandskandidater og dermed skabe splid i hovedkomiteen valgte man samme dag at lade komiteen arbejde uden formand. I stedet udpegede man et forretningsudvalg på fem medlemmer bestående af Fr. Hiort-Lorenzen, maleren N. V. Dorph, direktør Ernst Carlsen og »to damer«. Den ordning tilfredsstillede tydeligvis ikke kvinderne, som den følgende dag meddelte komiteen, at man ønskede sig repræsenteret af syv kvinder i komiteen. Tre år efter indførelsen af stemmeret for kvinder blev der vogtet nidkært over den politiske indflydelse. Resultatet blev et kompromis, hvorefter man enedes

om at indvælge professor i kirkehistorie, Valdemar Ammundsen, som det tredtendte medlem af komiteen. Til gengæld fungerede komiteen de første år formelt uden formand, idet Hiort-Lorenzen reelt fungerede som formand. Først den 12. januar 1921 konstituerede komiteen sig med Hiort-Lorenzen som formand og redaktør af Berlingske Tidende, Christian Gulmann, som næstformand.

Efter de kønspolitiske markeringer kunne man for alvor gå i gang med indsamlingen, der blev indledt med et opråb fra Nationalkomiteen om at danne lokalkomiteer og indsamle midler til formålet. Opråbet var underskrevet af 115 fremtrædende mænd og kvinder med en klar overvægt af repræsentanter fra den lærde stand. Samtidig fik komiteen fremstillet en plakat i 1.000 eksemplarer, tegnet af Valdemar Andersen, med den manende

Broager kirke mistede under Første Verdenskrig to af sine klokker. Her er Broager kirke fotograferet en gang i 1960'erne fra mindehøjen for de faldne soldater fra Broager sogn.

opfordring »Giv Sønderjylland Kirkeklokker«. Op mod den tilstødende jul blev tegningen med den ringende kirkeklokke i et romansk kirketårn og det sønderjyske landskab i baggrunden endvidere anvendt som motiv på et julepostkort udsendt af Stenders forlag.

Hensigten var, at lokalkomiteerne med deres tætte kontakt til lokalsamfundet skulle forestå indsamlingen, mens hovedkomiteen skulle tage sig af arbejdet med at anskaffe kirkeklokkerne. Nationalkomiteen tog dog også på egen hånd flere initiativer for at skærpe opmærksomheden omkring indsamlingen. Meget betegnende for initiativtagernes sociale baggrund blev der fremlagt indsamlingslister i boglader og »lignende steder«. Endvidere arrangerede komiteen en koncert på Københavns Rådhus, hvor der bl. a. stod Niels W. Gade, Grieg, Weyse og Lange-Müller på programmet. Sidstnævnte havde komiteen fået til at sætte musik til digtet »De kvalte klokker«, som forfatteren Valdemar Rørdam havde skrevet, da han hørte budskabet om omsmeltingen af de sønderjyske kirkeklokker.

Indsamlingen

Set på landsplan var det organisatoriske udbytte af opråbet beskedent. Inden hovedkomiteen afblæste indsamlingen den 31. januar 1919, blev der kun oprettet 27 lokalkomiteer med et ofte meget lille dækningsområde. Til gengæld var det folk med pondus, som stod bag indsamlingen. Det største problem for indsamlingen var formentlig, at komiteerne var så tilfældigt fordelt over landet. Bedst var dækningen i og omkring Roskilde. Til gengæld var der ingen lokalkomiteer i en lang række købstæder som f. eks. Aalborg, Ringkøbing, Næstved og Vordingborg, mens Lolland-Falster og Fyn kun var repræsenteret i yderst beskedent omfang. Så hjalp det formentlig ikke nævneværdigt, at der blev foretaget indsamlinger i Nordamerika,

Færøerne, Kina og Japan. Ikke desto mindre lykkedes det faktisk for Nationalfondet at indsamle 114.201 kr., hvad der må tilskrives hovedkomiteens evner til at slå på den nationale patos og ikke mindst reklametrommerne.

Hovedparten af beløbet kom fra store enkeltbidrag, beløb, som hovedkomiteen selv indsamlede, og kirkeindsamlinger rundt i landet, men med det ringe antal lokalkomiteer var det begrænset, hvor meget Nationalfondet kunne skaffe ad disse kanaler. Derfor kom det formentlig tilpas for hovedkomiteen, at man kunne indgå i et samarbejde med Den Sønderjyske Fond, da denne startede sin landsindsamling til Sønderjylland i januar 1919. Herefter standsede hovedkomiteens indsamlingen mod et tilskud på 200.000 kr. fra Den Sønderjyske Fond. Beløbet kunne oprindeligt ikke hævnes, men da udgifter til bl. a. transport og ophængning af klokkerne blev større end forventet, hævdede Den Sønderjyske Fond i april 1921 beløbet med 20.000 kr. Med de indsamlede beløb, renter mv. lykkedes det dermed hovedkomiteen at skaffe knap 353.000 kr. til nye klokker i Sønderjylland. Endvidere indvilgede Krigsministeriet i at overlade Nationalfondet 60 gamle malmkanoner til støbning af klokkerne. Det sidste var ikke blot en tilfældig gave, men resultatet af et ihærdigt arbejde fra komiteens side for at opnå den stærke symbolværdi ved at lade krigens værktøj lade livet til fordel for kirkeklokker. Allerede ved oprettelsen af komiteen blev det foreslået at lade kanoner omstøbe til kirkeklokker, og hærens tilbud fremkom efter en henvendelse fra komiteen. I øvrigt fik Nationalfondet ikke overladt kanonerne kvit og frit, som man kunne få indtryk af ved at læse fondets beretning. Hærens Tekniske Korps forlangte 1.50 kr. pr. kg. kanonmetal. Det blev 37.878 kr., som Nationalfondet var villig til at betale for symbolværdien!

353.000 kr. var mange penge i 1921,

men der var også brug for pengene. En undersøgelse forestået af maleren N. V. Dorph og professor Nyrup i foråret 1919 viste, at der manglede 47 kirkeklokker i første afstemningszone, hvoraf staten påtog sig at betale for to klokker til Løgumkloster i forbindelse med en almindelig restaurering af klosterkirken, mens en klokke fra Notmark kirke blev fundet uskadt i Sønderborg. Tilbage blev 44 kirkeklokker, som Nationalfondet finansierede.

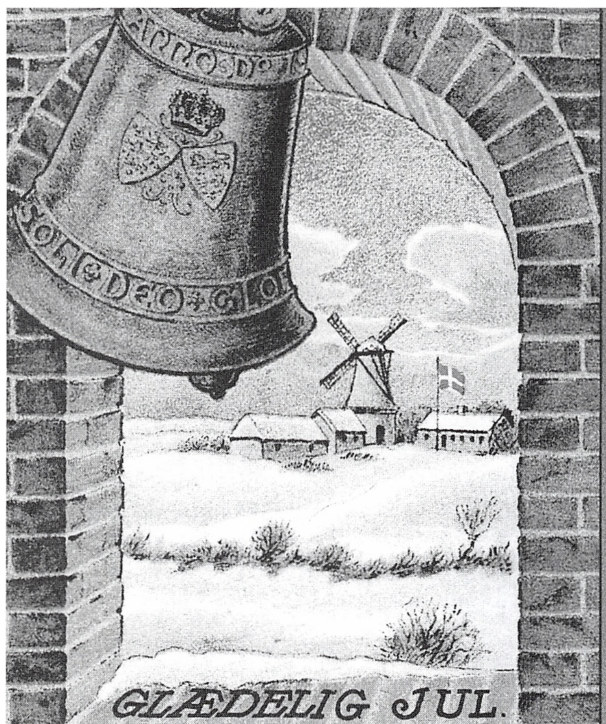
Klokkerne

Støbningen blev overladt til De Smithske Støberier i Aalborg, mens udformningen af udsmykningen af klokkerne blev overdraget til en række arkitekter og malere under tilsyn af et kunstnerisk udvalg bestående af professor Vilhelm Andersen, malerne N. V. Dorph og Agnes Slott-Møl-

ler samt arkitekt Julius Smith. Da økonomien i projektet var stram, var det et »held« for komiteen og kirkeklokkerne, at de fleste var unge kunstnere, der skulle have den mindste takst for arbejdet. En del havde endog forlangt mindre end de fastsatte takster. Dog forargede det Agnes Slott-Møller, at en gammel og anerkendt arkitekt som Jensen Klint sen. forlangte en »dyr« betaling for arbejdet. Han burde retteligt have arbejdet gratis på det nationale projekt!

Vers på klokkerne

Hver klokke blev forsynet med en indskrift om støberiet, giveneren, hjemstedet og året: »De Smithske Støberier i Aalborg gjorde mig, og det danske Folk gav mig til ** Kirke i Genforeningsåret 1920«. Endvidere fik hver klokke et kort vers, som blev nøje og kritisk udvalgt af komiteen. Føl-

Til støtte for indsamlingen fremstillede kirkeklokkekomiteen i 1918 en plakat, tegnet af maleren Valdemar Andersen. Samme år blev motivet med kirkeklokken i forgrunden, det romanske kirkevindue og det snedækkede landskab med Dannebrog på flagstangen i baggrunden, udsendt som julepostkort. På klokken er den forestående genforening symbolsk markeret med de tre kongerigske og de to slesvigske løver. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

gende vers af forfatteren Helge Rode til Brøns kirke blev således stillet som forslag, men forkastet af komiteen:

»Jeg ringer Haab i Liv og Død
Fra Moderskød til Moderskød«,

hvortil forslagsstilleren for egen regning tilføjede følgende:

»Tysken den gamle Klokke tog
og jeg drog ind med Dannebrog«

Forslagsstilleren blev af hensyn til forfatteren Helge Rode venligst bedt om fremover at anvende hans vers uden tilføjelser. Helge Rodes vers fandt dog nåde for den strenge komite og kan i dag ses på kirkeklokken i Løjt med følgende tilføjelse:

»Alle Tidens store Timer
faar af mig den dybe Klang.
Naar jeg ringer, naar jeg kimer
er det Evighedens Sang«

Generelt blev versene på klokkerne en blanding af nyt og gammelt. På en række af klokkerne valgte komiteen således at lade inskriptioner på middelalderlige kirkeklokker danne udgangspunktet. Resultatet blev en række fordanskede og stærkt redigerede versioner af latinske inskriptioner på middelalderlige kirkeklokker, hvilket bl. a. er tilfældet med klokke II i Tønder kirke, hvor »O Rex Christe, veni cum pace« i litteraturhistorikeren Vilhelm Andersens oversættelse og udvidelse blev til:

»Kriste kære - kom herved!
Dig til ære - os til Fred!«

Klokken til Bylderup kirke, der er tegnet af arkitekt Poul Holsøe (1873-1966), og med vers af forfatteren Kai Flor (1886-1965):

*»I sorg som i lyst
er der sang i min røst.
Aar og liv kan falme
evig er min salme«.*

Foto: La. Aab. 71. Nationalkomiteen af 1918. pk. 10.

På tilsvarende vis blev verset »Signum dono choro, fleo funera, festa decoro« på »Mariaklokken« i Slesvig Domkirke i Vilhelm Andersens bearbejdelse til:

»Gæst byder jeg, Fest pryder jeg
Død bryder jeg, Dansk lyder jeg«,

hvor sidste dansknationale led i verset er en tilføjelse til den oprindelige tekst. Verset finder man i dag på klokken i Fjelstrup kirke. Tilsvarende er tilfældet med det nationale budskab på klokke I i Vor Frue Kirke i Haderslev, hvor Vilhelm Andersen med udgangspunkt i »Te Deum-salmen« digtede følgende:

»Lover Herren, Gamle, Unge,
Løst er nu den danske Tunge«

mens inskriptionen på Tyrstrup Kirke henviser til historien bag klokken:

»MCMXVII Mig Krigen brød itu til Hjælp
for Død og Gru.
MCMXX Til Trøst i Nød, til Ly mig Freden
gød paa ny«

Med 14 vers er Vilhelm Andersen den enkeltperson, som med sine nationale gen-digtninger af middelalderlige klokkevers bidrog med flest inskriptioner. Projektet var bevidst at koble hele genforeningsgaven til historien og den nationale kamp.

Ikke alle steder blev historien dog på så håndfast vis koblet til de nye kirkeklokker og det nationale budskab. Til en række af klokkerne fik komiteen derfor forfattere og digtere som Hans Ahlmann, Kai Flor, Kai Hoffmann og Helge Rode til at levere »nye« klokkevers, som Vilhelm Andersen udtrykte det. I disse vers er det først og fremmest klokken funktion, der beskrives, som i Kai Flors vers på klokken i Bylderup:

»I Sorg som i Lyst
er der Sang i min Røst

Aar og Liv kan falme,
evig er min Salme«

eller i Axel Juels vers til klokken i Bov:

»Guds Fred i Livets Høst og Vaar!
Guds Fred, saa langt min Stemme naar!«

Kun i et par vers af den stærkt nationale forfatter Helge Rode berøres den nationale kamp og krigen, mens maleren Harald Slott-Møller, hvis glødende nationale sindelag og engagement var offentligt kendt, for alvor slog de nationale toner an i verset på klokke I i Broager kirke:

»Krigsluerne lagde mig øde,
som Phønix i Flammer jeg døde
Da Landsmænd det broderligt bøde,
opstod jeg igen fra de Døde«

og videre på klokke II:

»Sct. Jørgen jog sin Klinge
ved Herrens Naade
i Dragens brede Bringe
os til Baade«

Over for disse bombastiske nationale programvers står Helge Rodes vers dog langt mere forfinet og afklaret i form og indhold, hvad der foruden hans stærke nationalfølelse formentlig er forklaringen på, at Nationalfondet lod ham skrive vers til syv sønderjyske kirkeklokker. Det næststørste antal efter Vilhelm Andersen.

De sønderjyske kirkeklokker blev en langt større opgave, end komiteemedlemmerne formentlig havde regnet med, da kanonerne tav den 11. november 1918. Oprindeligt planlagde man, at klokkerne skulle være færdige, så de 44 klokker kunne ringe samtidigt den første advent i 1920. De praktiske problemer og den stramme økonomi ville det imidlertid anderledes. Først den 22. december 1922 kunne komiteen afslutte arbejdet med en gudstjeneste i Vor Frue Kirke i Haderslev, hvis klokke som de sidste kunne afslutte »Det danske Folks første Genforeningsmonument«.

Det sker – på nordslesvigske museer

Havn og handel i Aabenraa 1847-1997

Handelsstandsforeningen i Aabenraa markerer i år sit 150-års jubilæum, og det sker bl. a. med en udstilling på Aabenraa Museum om handelslivets udvikling i byen gennem perioden.

Politisk signalerer året 1847 de folkelige nationale bevægelers dramatiske fremvækstperiode, men det var samtidig en brydningstid mellem gamle og nye produktionsmetoder, mellem håndværk og industri og mellem købstæder og opland.

Kernen i købstaden Aabenraas erhvervsliv var omkring 1850 skibsbyggeriet og rederivirksomhed, der begge var naturligt udsprunget af beliggenheden ved den dybe, brede fjord, og som gav god næring for købmænd, kaptajner, søfolk, skibsbyggere og håndværkere. Da byens skibsbyggeri og søfart i tiårene omkring 1900 skridt for skridt gik tilbage, blev tyngdepunktet i næringslivet forskudt til storhandel over havnen. Grundbetingelsen, de gode besejlings- og havneforhold, bestemte forsat erhvervslivets særpræg.

Udstillingen på Aabenraa Museum tager udgangspunkt i den storhandel med tømmer og jern, der var en forudsætning for netop skibsbyggeriet. Udvalgte handelsfirmaer og slægter følges, så man samtidig kan se, hvordan kapitalen flyder fra et spor til et andet, når firmaer af den ene eller anden grund opluges i nye konstellationer. Den basale handel over havnen får omkring århundredskiftet en ny råvare: korn- og foderstoffer. Omlægningen af korntrans-

porten til større fragtskibe gav den dybe havn i Aabenraa et fortrin. Af samme grund blev tilførslerne af kul ledt herover, ikke mindst til det i 1925 opførte højspændingsværk på havnen.

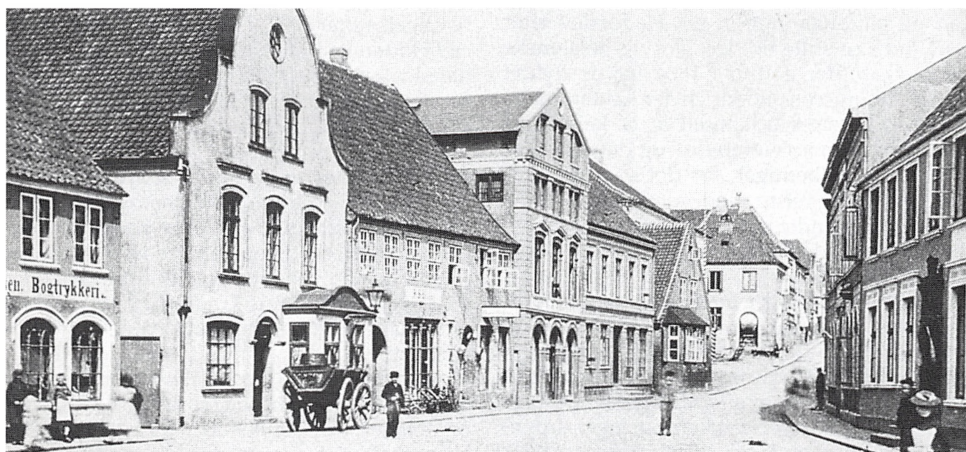
Men det var naturligvis ikke kun engrosvirksomhederne, der prægede byens handelsliv. I løbet af 1800'årenes sidste del udskilles detailhandelen, og det butiksliv, vi kender fra byens gader i dag, bliver grundlagt. Fra de gamle købmandsgårdes altmulighandel udspecialiseres manufakturhandel og isenkramforretninger - og i delikatessafdelingen særlige butikker med vin & tobak, kaffe & the, ost eller chokolade. Skomagerne bliver til skotøjsmagasiner og lædervarehandel etc., etc. I vor tid er udviklingen atter gået mod stordrift, nu i form af supermarkeder, der sortimentsmæssigt har meget til fælles med de gamle købmandsgårde, men så hører ligheden også op. Storkøbmanden havde position i byen. Supermarkedet ejes af fjerne investorer og ledes af en bestyrer.

Fra købmændenes næring udskilles også udlånsvirksomheden og giver basis for bankvæsnets fremvækst. Periodens erhvervsliv farves i øvrigt af de skiftende nationale grænsedragninger.

Bag »institutionen« Handelsstandsforeningen finder man med andre ord navne og ansigter på mange af byens borgere gennem tiden. I udstillingen søger vi at komme tæt på enkelte typiske virksomheder og vise deres indbyrdes forbindelser og slægtskaber.

Hanne Christensen

- Museet på Sønderborg Slot**
Indtil 2. marts: Sønderborg Kunstforening arrangerer kunstudstilling med Ninne Nielsen og Dorte Berg.
- Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Indtil 1. april: Museet er lukket.
- Sønderjyllands Kunstmuseum**
Museet er lukket på grund af ombygning.
- Højer Mølle- og Marksmuseum**
Indtil 1. april 1997: Museet er lukket.
- Aabenraa Museum**
Indtil 9. marts: Udstilling i anledning af Aabenraa Handelsstandsforenings 150 års jubilæum.
- Jacob Michelsens Gård**
Kun åben efter aftale.
- Haderslev Museum**
Åben alle dage 13-16 undtagen mandag.
- Midtsønderjyllands Museum**
Indtil 9. marts: Kunstudstilling med Hanne Andersen, Gram. »One dimensional efficiency«.

Storetorv i Aabenraa set mod Storegade i 1870'erne gennem fotograf J. H. Dorrs linse.

Haderslev bys historie

Henrik Fangel: »Haderslev Bys Historie 1864-1920«, Forlaget Gammelting, Historisk Samfund for Sønderjylland & Institut for sønderjysk Lokalhistorie. 1996, 504 s. Medlemspris: 198 kr. Bogladepri: 298 kr.

Henrik Fangel var den første sønderjyske historiker, der med rod i og respekt for den lokalhistoriske tradition introducerede nye faglige synsvinkler fra bl. a. kultur- og socialhistorien i landsdelens historie. I 1975 kom Haderslev Bys Historie I - en kæmpepræstation, der ikke alene var en byhistorisk monografi, men som også i lange afsnit brød nyt videnskabeligt land med hensyn til emner som kvarterdannelse, husstandsstruktur, klasse modsætninger på lokalt plan osv. Da Fangel, alt for tidligt, døde i 1994, efterlod han sig et næsten færdigt manuskript til byhistoriens fortsættelse frem til 1920. Det er derfor flot og dejligt, at et udvalg med arkivar Lars N. Henningsen i spidsen påtog sig at gøre arbejdet færdigt, og at man - med støtte fra mange sider - i 1996 har kunne lægge det færdige værk på bordet: Over 500 sider, i smukt og indbydende udstyr.

I forhold til de begivenhedsrige år omkring 1850, med blomstrende erhvervsliv, stort byggeri og nationale opgør, gik Haderslev efter 1864 ind i en stille tid. Det slesvig-holstenske borgerskab, der endnu i 1864 havde hyldet augustenborgeren »Friedrich der Achte«, måtte underordne sig i udkanten af et kejserrige. Udvandringen accelererede - og den var ikke kun nationalt betinget, for det var kun omkring 1/3, der rejste mod »det gamle land«. Alligevel begyndte der i disse år en udvikling, der forvandlede Haderslev til det moderne industrisamfunds by.

Fysisk startede det med de store gadebrolægninger og byggeriet af den preussiske kaserne i 1880'erne, og det kulminerede med det store nybyggeri i de travle år omkring 1900, hvor byen fik helt nye kvartertyper: De borgerlige villakvarterer, rækkerne af Jugend-pyntede etagehuse og tilløb til arbejderforstæder ved Lindedal og Simmerstedvej. Interessant er bl. a. historien om »Privatbanken« og byg-

gekonsortiet i Sdr. Otting på toppen af de gode tider - en usmagelig blanding af bank-skandale, byggespekulation og Indre Mission.

Socialt set var det mest påfaldende, at håndværket langsomt blev udkonkurreret og proletariseret, mens arbejderklassen samt gruppen af funktionærer og embedsmænd voksede kraftigt. Ligesom husstandsstrukturen ændredes ved, at håndværkernes svende og lærlinge forsvandt fra husholdet mellem 1880 og 1914, mens afviklingen af »kost og logi« hos købmændene endnu i 1920 kun var halvvejs gennemført. Begge dele forløb helt parallelt med udviklingen i Aabenraa på samme tid.

Politisk var det vigtigste, at Haderslev, der sammen med sit opland havde stået stærkt på »protestpolitikken« - edsnægtelserne - og derved havde tabt sin tidligere førerposition i den danske bevægelse, efter århundredskiftet sluttede op bag Vælgerforeningen og H. P. Hanssen, selv om et mindretal skumlede over, at de lavere klasser fik mere og mere adgang til den danske »Kommunalforening«. Til gengæld var »den tyske lejr« helt domineret af embedsmændene, der støttede den hårde linje og nærmest »sad« på de hjemmetyske kredse, bl. a. på grund af manglen på hemmelig afstemning. Derfor havde den tyske reformbevægelse efter 1907 (Tiedje m.fl.) ikke en chance i Haderslev! Et særligt kapitel i den nationale historie, der af Fangel er beskrevet med fin og nøgtern ligevægt, var affæren med fru Wildenrath-Krabbe. Hun var en af storbyens modedamer, rigsdanser af radikal familie, der blev opfundet i en krise som redaktør af det danske hovedblad »Modersmaalet«, men som fraterniserede med det tyske borgerskab - af snobberi, ud fra en naiv tro på en national forsoning »hævet« over lokalsamfundet, eller som agent for skumle kræfter? I hvert fald en personage, der nok kunne fortjene en nøjere analyse!

Haderslev Bys Historie II er en imponerende præstation - grundigt, sprængfyldt af facts og detaljer, uden sniksnak. Her har byen fået en historie, som i mange år kan stå både som det uundværlige opslagsværk og som reference for al fortsat forskning i Sønderjyllands

historie under fremmedherredømmet. Desuden er der bag i værket en glimrende kilde- og litteraturgennemgang, et omfattende emne- og personregister samt en komplet Henrik Fangel bibliografi (som viser et gennemsnit på ca. 15 artikler og bøger om året, samt et antal af anmeldelser!).

Skulle man til sidst komme med nogle små kritikpunkter vedrørende Haderslev II som byhistorie, kunne det for det første være, at byen som fysisk realitet med huse, gader og kvarterer ikke træder så tydeligt frem som i bind I - også på grund af de meget beskedne billedstørrelser. Det skyldes naturligvis, at Fangel i flere værker (bl. a. »Huse i Haderslev« I-II og »Huse i Haderslev i 400 år«, 1992) har behandlet bymiljøet så godt og grundigt - men alligevel. Og så savner jeg også lidt »den videnskabelige galskab«, der i bind I drev Fangel ud i grundforskning om f. eks. kvarterdannelse og sociale forhold. Her fik Fangel også leveret væsentlige bidrag om Haderslev til anden side - men alligevel. Og endelig er oplandet i Haderslev II - som i så mange andre byhistorier - så mærkeligt fraværende. Helt frem til vore dage har byer jo kun rigtigt kunnet forstås i økonomisk og kulturel relation til deres opland - og her var netop Haderslev-egnen så spændende med gamle og nye grænser, store gårde og Vesteregnsbønder, tysk og dansk osv. En antydning af forskellene mellem Øster- og Vesteramtet får vi i citaterne fra en erindring om, hvordan de »på Jomfrustien kommer ud af toget med hvid krave og hvide manchetter« - med cigar, for at låne penge - mens de på Sønderbro kom »med gammel-dags sort krave« og pibe, for at indsætte. Ligesom man bemærkede forskellen mellem »grundtvigianske hatte og flagreslips« og høj-puldede kasketter, tætknappede frakker eller lodnemantel.

I sin egen kultur hældede Haderslev mod øst. Gennem de mange små billeder af klub- og foreningslivet, købmandsgårde og forretninger, embedsmændene og de nationale skikkelser dæmper forståelsen for den gamle remse, der karakteriserer de sønderjyske byer og som starter med: »I Ha'ersle æ de fine...«.

Peter Dragsbo

Det lyder som et eventyr

Leif Ingvorsen: Det lyder som et eventyr. Sønderjyder fortæller om tiden 1864-1920. Lynge: Bogans forlag, 1996. 198 s. Pris: 220 kr.

I tidens løb har et stort antal kendte og mindre kendte sønderjyder fået udgivet deres erindringer om fremmedherredømmets tid 1864-1920. Fra dette enorme stof har Leif Ingvorsen samlet en række udpluk, som han har grupperet i 18 kapitler, rækkende fra fortvivlelsen over grænsedragningen i 1864 til jublen over afstemning og genforening i 1920. Ind imellem bringes et par sange og citater fra flere af de markante taler. Teksterne bindes sammen af Leif Ingvorsens introduktioner og kommentarer, der viser hans store fortrolighed med emnet. Der er afslutningsvis henvisninger til de værker, citaterne stammer fra, noter, stednavne- og forfatterregister.

Erindringer skal altid læses med forbehold. Det ved Leif Ingvorsen naturligvis, og i en indledning har han gjort sig nogle overvejelser om, hvorvidt erindringerne er repræsentative. De fleste er skrevet af fremtrædende dansksindede, mens de mindre faste i troen, de neutrale og de tysksindede kun sjældent har udgivet deres erindringer på tryk. Hertil kan føjes, at der også er en social skævhed i erindringslitteraturen, idet kun få husmænd og arbejdere har sat deres liv på prent, men dog så mange, at det sociale aspekt i nationalitetsskampen i højere grad kunne have været belyst.

Leif Ingvorsen fremhæver, at erindringer normalt skrives i en sen alder og derfor kan rumme mindre fejl, men mener dog, at det næppe kan betyde så meget for, hvordan man oplevede tiden. Her må nok for de fleste erindrings vedkommende tilføjes: Hvordan man oplevede den tyske tid mange år senere, efter den danske sejr i 1920. Da stod navnlig årene op imod 1914 i et forklaret skær som danskhedens store fremgangstid, men det er spørgsmålet, om det ikke er en optimistisk efterrationalisering. Nok styrkedes den danske bevægelses indre sammenhold, men samtidig vandt tyskheden og socialdemokratiet numerisk frem i byerne og i de sydlige egne. Genforeningen kom imidlertid, før danskheden blev rendt over ende.

Kommer erindringsmosaikken i sagens natur til at formidle et noget traditionelt billede af sønderjydernes kamp mod det preussiske styre, rokker det dog ikke ved, at bogen fra ende til anden er spændende læsning. Den er ikke mindst velegnet som gavebog til »begyndere« i Sønderjyllands bevægede historie 1864-1920.

Hans Schultz Hansen

MARSKENS STEN

Til vort nationale Danmarksbillede hører store stengrave, dysser og jættestuer, men går man til det faktiske landskab, viser det sig, at man langt fra møder dem overalt, tyngden falder så afgjort i de østlige egne. Tager vi således Sønderjylland, finder man dem talrigt langs Lille Bælt, mindre udpræget i midtlandet, mens »Sønderjyllands vestkyst ingen stengrave har at opvise«. Således skrev i hvert fald en meget kendt arkæolog i 1913, men det er ikke længere korrekt.

At området ikke var folketomt på stengravens tid, viser genstandsfund både på landsdelens arkæologiske museum i Haderslev og Nationalmuseets smukke ornamenterede lerkar og flintøkser af den såkaldt tyndnakkede form. Og egentlige bopladser fra denne tid er også kendt i området. Nej, den sydvestlige del af Nordslesvig var bestemt ikke overset af bondefolket, og den omtalte mangel på stengrave er da også ved at blive afhjulpel, selv om det rigtignok går småt. Oplysninger om sådanne anlæg, mere eller mindre ødelagte eller helt forsvundne, dukker nu og da op, og ved Abterp nær Bredebro blev i begyndelsen af 1960'erne et par velbevarede langdysser gravet frem af marsken. Forsidebilledet viser den sidst tilkomne - en jættestue, der dukkede frem under dræningsarbejde i 1975 i Gammelenge i Sejersbækdalen nordøst for Højer, men først blev undersøgt i 1989/90, og som senere blev flyttet til Kiersgaard, hvor den i dag kan ses.

Hosstående tegning viser grundplanen over anlægget i Gammelenge. Jættestuekammeret har oprindeligt været 3,5 x 2,3 meter i omfang og mandshøj. En støttestenpakning af sten og ler omgav stenkammeret, og gulvet, der var belagt med ildskørnet flint, lå forsænket en snes cm under den gamle markoverflade. Det hele var omgivet af en stor sandhøj, der var omgærdet af en kreds af sten. De største randsten stod på begge sider af indgangen, herfra aftog randstenene i størrelse.

Jættestuen blev bygget af tragtbægerfolket for ca 5.300 år siden, som et fællesanlæg

til en af datidens ledende personer. Ud over selve bisættelsen af den døde i kammeret blev der under begravelsesceremonierne henstillet rigt dekorerede lerkar med mad og drikke i området foran jættestuens indgang. Herefter blev indgangen forsejlet med en halvmåneformet jorddyngne pakket med sten. Anlægget var ikke blot et gravminde, men fungerede antagelig samtidig også som lokalbefolkningens hævdsymbol på området. Henvend 800 år senere fjernede enkeltgravsfolket gangens dæksten, ryddede uden pietetsfølelse kammeret og bisatte her en af deres egne.

Da jættestuen blev bygget, henlå området i lynghede, der antagelig var blevet plejet, dvs. fornyet gennem afbrænding for at skaffe ung, frisk lyng til husdyrenes fortæring. Efter den sidste begravelse begyndte der at ske naturforandringer i Sejersbækdalen, indtrængende havvand begyndte at dække området og nåede flere gange op til jættestuens randsten for til sidst helt at dække gravanlægget samtidig med, at et indtil 1,6 meter tykt lag klæg med et enkelt indskudt tørvelag blev aflejret. Farven varierede fra brunligt over blåligt, gråligt og brunt til gulligt - en markering af de skiftende klimaforhold, hvorunder lagene blev afsat. I den grå klæg sås to tynde sandstriber, der givetvis må skyldes stormfloder, måske de store »manddrukninger« i 1362 og 1634.

Erik Jørgensen

